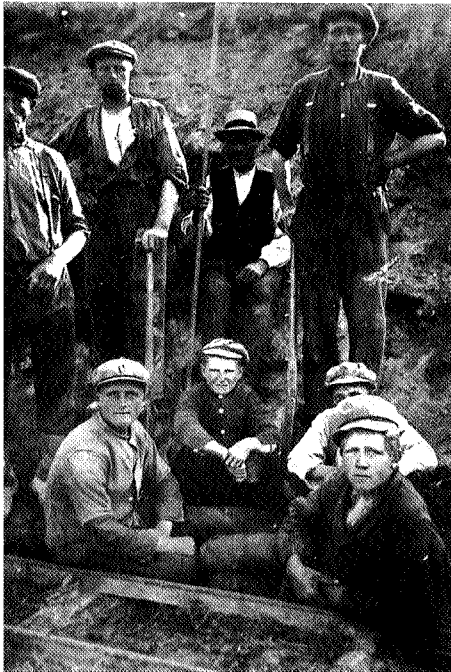

Egge Knol, Evert Kramer, Gilles J. de Langen,
Wietske Prummel en Hilde T. Uytterschaut

Nieuw licht op het vroeg-middeleeuwse grafritueel

Over het vroeg-middeleeuwse grafritueel in Noord-Nederland was tot voor kort alleen dankzij oude opgravingen en vondsten iets bekend. De onlangs door het Biologisch-Archeologisch Instituut uitgevoerde opgraving van een deel van het grafveld van Oosterbeintum heeft dan ook veel belangrijke nieuwe gegevens opgeleverd. Omdat in de vroege middeleeuwen behalve begravingen ook krematies hebben plaatsgevonden, is het niet vreemd dat in het grafveld behalve de skeletten van begraven individuen ook talloze spo-

ren van het krematieritueel werden aangetroffen, zoals ruim twintig urnen. Opvallende vondsten waren onder andere het skelet van een dwerg, de resten van een brandstapel en de graven van in totaal zes honden en een paard. Dit artikel, waarvan de schrijvers bij de opgraving betrokken waren, is een eerste samenvatting van de opgravingsresultaten.

Afb 1. Een groep terpgravers te Oosterbeintum omstreeks 1927.

Oosterbeintum, gelegen onder Blija aan de weg van Vaardeburen naar Genum, bestond eeuwen lang uit enkele boerderijen op een grote terp. Dit veranderde drastisch toen aan het begin van deze eeuw, tijdens de bloeitijd van de commerciële exploitatie van de terpaarde een groot deel van de terp werd afgegraven (afb 1). De terpaarde werd met kipkarretjes vervoerd naar een nabijgelegen vaart, om van daar met schepen afgevoerd en elders als mest verkocht te worden. Slechts één boeren erf en de rand van het monument bleven gespaard en vormen nu de ruïne van de eens zo grote terp (afb 2).

In een recent verbrede en uitgediepte sloot in de zuidoostrand van de terp werd in december 1987 door de heer S. de Haan uit Twijzelerheide een met menselijke krematie gevulde vroeg-middeleeuwse urn gevonden. De vondst werd gemeld bij het Fries Museum. Een eerste verkenning ter plaatse leverde ook losse krematieresten op. Samen deden de vondsten veronderstellen dat de sloot door een vroeg-middeleeuws grafveld gegraven was. Een reeds in 1914 in de zuidoosthoek van de terp aangetroffen skelet met sieraden vormde eveneens een aanwijzing dat hier een grafveld lag (afb 3).

Tijdens de verkenning werd vastgesteld dat de slootwal sterk afbrokkelde. Omdat te verwachten viel dat het voortgaan van de afkalving van

de slootwal en de lage waterstand in deze sloot de archeologische resten van bot, metaal en hout snel in kwaliteit achteruit zouden doen gaan, verrichtte het Biologisch-Archeologisch Instituut in 1988/89 een onderzoek naar het langs de sloot gelegen deel van dit grafveld.

Een bijkomstige, maar niet minder belangrijke reden was dat het inmiddels meer dan vijftig jaar geleden was dat in het Noord-Nederlandse kustgebied een vroeg-middeleeuws grafveld was opgegraven. In 1933/34 was onderzoek verricht op een grafveld in de wierde 'De Bouwerd' onder Ezinge. Eerder waren in 1904/05 in Hogebeintum en in 1919 bij Godlinze grafvelden archeologisch onderzocht. Een nieuwe opgraving zou aandacht kunnen schenken aan onderzoek dat sindsdien in de belangstelling is gekomen, zoals studie van de houding van de skeletten en de aard van brandkuilen, fysisch antropologisch onderzoek van de skeletten en krematieresten en archeologisch onderzoek van dierlijke skeletten.

Een nieuwe opgraving zou ook goed aansluiten bij een breder onderzoek naar alle vroeger opgegraven grafvondsten in het Noord-Nederlandse kustgebied. De oude vondsten en documentatie zouden daardoor vergeleken kunnen worden met een nauwkeurig opgegraven deel van een grafveld.

Afb 2. Een beeld van de westhelft van de terp met duidelijk zichtbaar de grote krater, die na de commerciële afgraving overbleef.

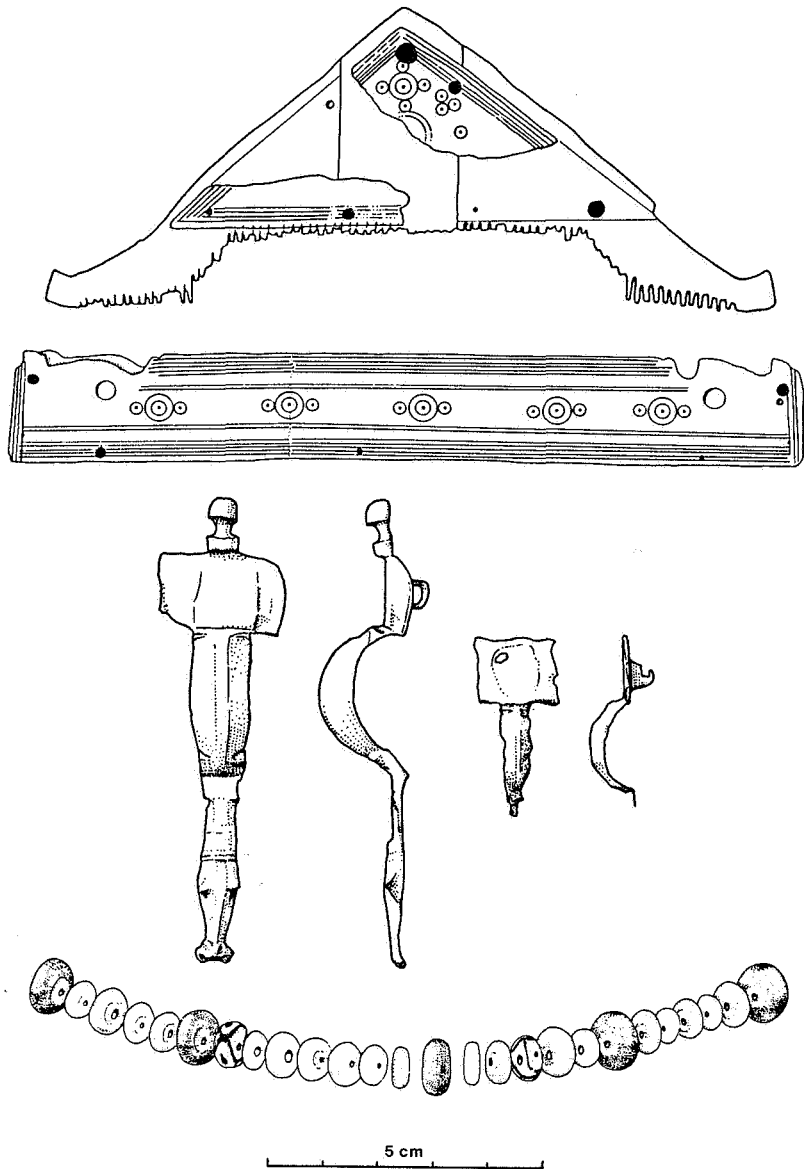
De opgraving

Met behulp van een graafmachine is voorzichtig langs de sloot een sleuf gegraven die tot aan het nivo van de bovenste graven reikte. Vanaf dat vlak is de sleuf verder met de hand verdiept. Iedere verlaging van ongeveer 10 cm vormde een nieuw vlak dat werd opgetekend.

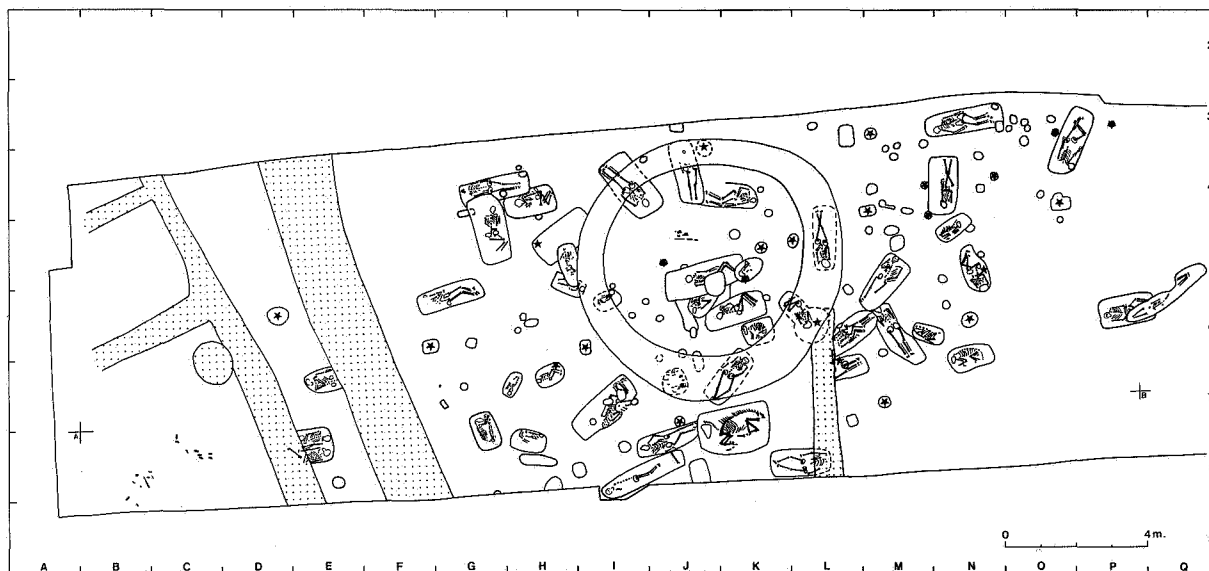
Er werden 45 begraven individuen en 23 urnen opgegraven. Het grafveld is dus zowel voor het begraven als voor het kremeneren van doden gebruikt. De in 1914 ontdekte begraving en de in 1987 gevonden urn brengen het totaal op 70 bijzettingen. Het is moeilijk te schatten hoeveel gekremerden zonder urn zijn bijgezet, maar een tiental zal het zeker zijn geweest, zodat er in totaal gedurende een periode van zo'n driehonderd jaar in dit deel van het grafveld zeker 80 mensen zullen zijn bijgezet.

Tussen de menselijke graven en krematies werden zes hondegraven en een paardegrav aangehouden. Hun aanwezigheid in het grafveld is niet uitzonderlijk. Paarden maar ook honden werden in Europa in de vroege middeleeuwen door omgekeerde volkeren dikwijls begraven op hun grafvelden. Paarden werden vaak in of naast het graf van een mens, meestal een man, begraven, maar dikwijls ook in eigen graven. Te Oosterbeintum zijn de gevonden dieren zelfstandig begraven, dat wil zeggen dat ze niet samen met een mens in één graf lagen.

Alle skeletten werden in het veld schoongemaakt, getekend, gefotografeerd en vervolgens opgenomen. De inhoud van alle kuiljes met houtskool en brandstapelresten werd in plastic zakken geborgen en later in een laboratorium gezeefd. De profielen van de twee sleufwanden werden in de lengterichting getekend. Tenslotte werd de smalle strook tussen sleuf en sloot ter hoogte van het grafveld met de hand weggespit. In totaal leverde de opgraving ruim 600 vondstnummers op, waaronder een 130 kuilinhouden. Aangezien de uitwerking van dit materiaal nog in volle gang is, kunnen hier enkel nog maar de eerste resultaten worden gepresenteerd.

Afb 3. De in 1914 in een skeletgraf gevonden bijgaven bestaande uit een kam, twee sierspelden (fibulae) en een kralensnoer.

Afb 4. Plattegrond van het grafveld en jongere sporen (gerasterd). Duidelijk zijn de skeletgraven van mens en dier en de kringgreppel te zien. De sporen van het krematteritueel zijn wit gelaten, waarbij een sterretje de plaats van een urn aangeeft (boven is noorden).

Het grafveld

Hoewel de op dieper nivo gevonden sporen goed leesbaar waren, liet de kwaliteit van de bovenste graven duidelijk te wensen over. Hout, indien ooit aanwezig, was vaak bijna volledig vergaan en de conserveringstoestand van ijzer en skeletten was in een groot aantal graven slecht. De graven langs de stoot waren sterk doorworteld. Bovendien was in het begin van deze eeuw ook op de plaats van het grafveld terpaarde afgegraven. Daarbij werden de bovenste graven zwaar beschadigd. Uit de plattegrond blijkt tevens dat reeds in de middeleeuwen bij de aanleg van een paar sloten enkele graven vernield en een onbekend aantal graven verdwenen zijn (afb 4).

Uit de datering van urnen en met de dode meegegeven voorwerpen (grafgiften) valt af te leiden dat crematie en lijkbegrafing gelijktijdig werden toegepast. Op het eerste gezicht is niet duidelijk waarom voor de ene of voor de andere vorm gekozen werd. Wellicht dat uitvoerig onderzoek van de menselijke resten ons in de toekomst hierover iets kan leren. Vastgesteld is dat het

grafveld vanaf het einde van de 4e of het begin van de 5e tot in de 7e of 8e eeuw in gebruik is geweest.

Midden in het grafveld werd een kringgreppel waargenomen. In de vulling werden slechts enkele scherfjes van urnen aangetroffen. In vroeg-middeleeuwse grafvelden in Drente en Oostfriesland zijn kringgreppels een bekend verschijnsel. De greppel is daar om een centraal graf gegraven en vormt de rand van een kleine heuvel. Door de afgraving in begin deze eeuw is in Oosterbeintum een duidelijk centraal graf niet goed aan te wijzen. Misschien vormt een ronde vlek van verbrande klei, houtskool en crematie in het midden het restant van een centraal brandgraf. De kringgreppel doorsnijdt vele graven, maar wordt zelf niet versneden. Hij zal bij een van de jongste graven hebben behoord.

Het opgegraven deel van het grafveld lijkt een langgerekte ZW-NO georiënteerde vorm te hebben gehad (afb 4). De zuidwesthoek ligt buiten de opgraving. Het noordoostelijke deel is verdwenen door de aanleg van de sloot die de huidige grens vormt van het perceel. Onder de aangrenzende weg zijn nog enkele graven te

verwachten. Ten noorden van deze weg is de terp grotendeels vergraven. Hoewel dus niet het hele grafveld is opgegraven, wijst het gevonden er toch wel op dat het grafveld bij een kleine nederzetting heeft gehoord. Deze nederzetting zal meer op het midden van de afgegraven terp Oosterbeintum hebben gelegen.

Het grafveld lag op een terp, maar onduidelijk bleef of het grafveld op een eigen terp is aangelegd of dat het op een uitloper van de grote nederzettingsterp heeft gelegen. De kern van deze grote terp heeft zich ten noorden van de opgravingsput bevonden en is door de afgraving begin deze eeuw geheel verdwenen. De aansluiting van de ophoging van het grafveld op die van deze grote terp kon ten gevolge van de beperkingen van het onderzoek niet worden bestudeerd. Toch is de aanleg van een eigen grafveld-terp niet onwaarschijnlijk omdat daarmee het grafveld buiten de bebouwing lag. Vroeg-middeleeuwse grafvelden in naburige streken (Drente en oost-Friesland) werden altijd buiten de nederzetting aangelegd. Een aparte grafveldterp zal in de Karolingische tijd met de dorps-terp zijn samengegroeid.

Skeletgraven

Er zijn 45 al dan niet volledige skeletten blootgelegd. Ongeveer de helft van de skeletten lag in hurkhouding, dat wil zeggen met opgetrokken knieën (afb 5). De andere helft bleek begraven met gestrekte, iets gebogen of gekruiste benen. De oriëntatie van de graven varieerde, alhoewel er een zekere voorkeur lijkt te hebben bestaan om het lichaam met het hoofd in zuidwestelijke richting te begraven. Van de grafkisten werd weinig teruggevonden. In één graf werd een halve boomkist gevonden en in vijf gevallen werden sporen van schors aangetroffen.

Voor elk van de 45 skeletten is getracht om de leeftijd, het geslacht en de lichaamslengte te bepalen. Verder werd ook gekeken naar sporen van verwondingen en ziektes.

De bepaling van de leeftijd leidde tot de volgende resultaten. Van de 45 individuen bleken acht skeletten afkomstig van kinderen tussen 4 en 10 jaar oud en drie skeletten van bijna-volwassenen (respektievelijk 16-18, 17-19 en 19 jaar oud). Alle andere skeletten behoren toe aan volwassenen tussen de 20 en 55 jaar oud. Het grootste aantal individuen valt in de categorieën 35-45 en 45-55 jaar. Uit de gegevens blijkt dus dat de gemiddelde leeftijd van deze vroeg-middeleeuwse populatie duidelijk lager is dan die van de populaties uit latere periodes. De kindersterfte is aan de hoge kant.

Van 30 van de 45 skeletten kon het geslacht worden vastgesteld. Er werden 15 mannen en 15 vrouwen herkend. Daarbij moet worden opgemerkt dat geslachtsbepaling bij kinderskeletten niet goed mogelijk is.

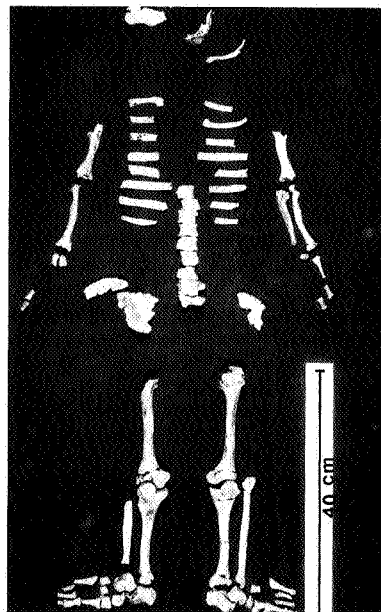
Van acht volwassen mannen en van negen volwassen vrouwen kon de lichaamslengte worden bepaald. Dit leidde tot een gemiddelde lengte van 1,74 voor de mannen en 1,58 m voor de vrouwen. Dat de gemiddelde lichaamslengte in die tijd significant lager was dan de gemiddelde lichaamslengte van latere en huidige populaties is wellicht bekend, want dit is ook veelvuldig in andere studies aangetoond.

Een zeldzame vondst was het skelet van een op 25 tot 35 jarige leeftijd overleden dwerg die tussen de 1,24 en 1,28 m. groot geweest is (afb 6). De meest voorkomende vorm van dwerggroei is achondroplasie, waarbij het hoofd, wervels en ribben de normale proporties en grootte hebben, maar de ledematen in de vorm van plumpe brede botstukken, daarentegen sterk verkort zijn. Dit skelet vertoont behalve deze en ook nog andere kenmerken die passen bij het beeld van achondroplasie, zoals: afwijkende dijbeenkop (wijzend op (vervroegde) gewrichtsontsteking) en enigszins gebogen botten in de bovenste ledematen. Jammer genoeg zijn van de schedel slechts enkele fragmenten aanwezig.

Behalve de afwijkingen aan dit skelet werden in deze populatie ook nog andere sporen van verwondingen en ziektes aangetroffen. Van de 36 volwassen skeletten waarvan botten van romp

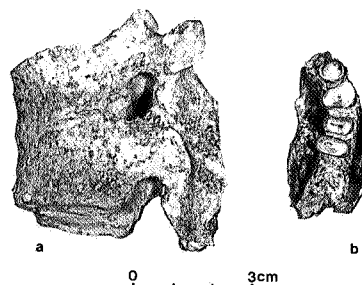
Afb 5. Een graf van een vrouw met opgetrokken knieën. Als grafgift was een spinklosje van been meegegeven.

Afb 6. Skelet van de volwassen dwerg uit Oosterbeintum; gefotografeerd op het Laboratorium voor Anatomie (R.U.G.).

en ledematen aanwezig waren, vertoonden negen individuen kenmerken van gewrichtsontsteking, met name ter hoogte van de wervelkolom. Deze sporen van ontsteking zijn duidelijk te zien in de vorm van 'lipping' (botranding) van de wervels en in drie gevallen in een vergroeiing van twee of meer ruggewervels (afb 7a). In alle gevallen waren de individuen ouder dan 35 jaar. Bij moderne populaties treedt dit soort botveranderingen veelvuldig op bij individuen die ouder zijn dan 40-50 jaar. Bij botten van minder recente volkeren is het een algemeen verschijnsel bij individuen van 35 jaar en ouder.

Wat betreft het gebit vinden we bij vijf van de 31 volwassen individuen, waarvan de schedel aanwezig was, duidelijke sporen van cariës. Hieruit kan men afleiden dat cariës gedurende de vroege middeleeuwen significant minder voorkwam dan bij latere en de huidige populaties. Bij zes van de 31 schedels waren één of meer tanden tot op de wortel afgesleten (afb 7b). Dit heeft te maken met het dieet. De slijtage duidt

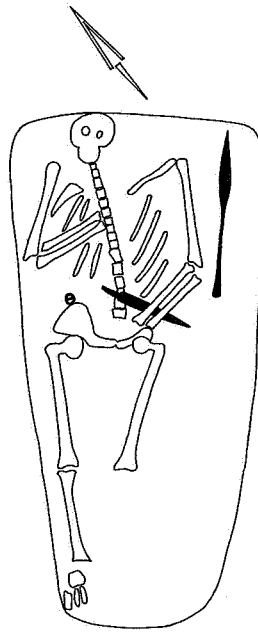
Afb 7. A. De vergroeiende ruggewervels. B. Een stukje bovenkaak met tot op de wortel afgesleten kiezen.

Afb 8. Een skelet met opgetrokken knieën met naast het hoofd een aardewerken nap. Onder de kin een kleine beugelfibula en op de rechter schouder een kruisvormige fibula. Op de borst kralen van glas en barnsteen. Om de linker arm een bronzen armbandje.

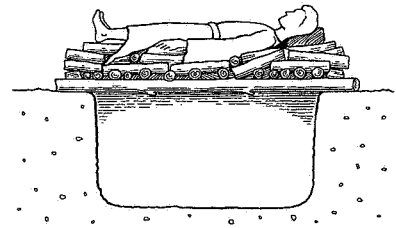
erop dat het te kauwen voedsel in die tijd veel harder was dan in latere tijden. Bij drie individuen werden sporen van een kaakabces gekonstateerd.

In de vroege middeleeuwen was het de gewoonte om de dode gekleed te begraven waardoor sieraden en kledingaccessoires kunnen worden teruggevonden, zoals de met de latijnse benaming fibulae aangeduide kledingspelden. Helaas was in Oosterbeintum de conserveringstoestand van veel grafgraven slecht. Soms werd alleen nog roest waargenomen. Niettemin werd bij één begraven individu op de rechter schouder een grote kruisvormige fibula, onder de kin een kleine beugelfibula, om de linker pols een bronzen armbandje en op de borst een snoer met kralen van glas en barnsteen aangetroffen. Bij het hoofd stond een aardewerken nap (afb 8).

Afb 9. Het wapengraf; op de linkerheup een éénsnijdend zwaard ('schmalsax'), op de rechterheup een gesp. Achter de wervelkolom lag een vuurslag. Naast de linkerarm een lanspunt.

Op het skelet van een vrouw lagen onder de kin een kruisvormige fibula, op beide schouders een beugelfibula en op de buik een gesp, alle van brons. In de halsstreek lagen enkele kralen. Een negenjarig kind droeg een gelijkarmige fibula en een groot kralensnoer. In andere graven werden hoogstens enkele kralen gevonden. Enkele doden kregen wapens, werktuigen en vaatwerk mee. In vijf graven stond naast het hoofd een potje. De inhoud van dit vaatwerk is onbekend. Drie vrouwegraven bevatten een benen spinklosje (afb 5), enkele graven een mesje. In het wapengraf lag op de linker heup een kort éénsnijdend zwaard en op de rechter heup een gesp. Onder de rug van het skelet bevond zich een vuurslag bestaande uit een stuk ijzer en een vuursteentje. Naast de linker arm lag een lanspunt (afb 9). Overigens waren er ook vrij veel

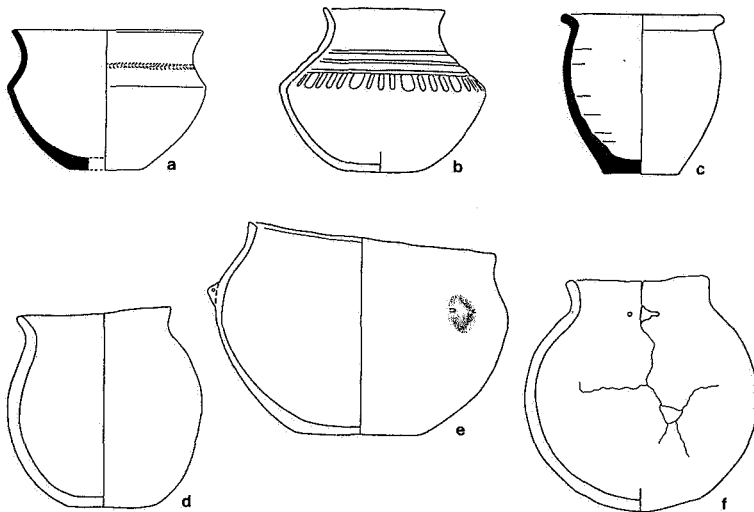
Afb 10. Een reconstructie van de brandstapel, waarvan de onderste helft van de kuil is teruggevonden.

graven zonder grafgraven. De gevonden grafgraven dateren de skeletgraven tussen het einde van de 5e en 7e eeuw. De aard van de grafgraven maken de graven van Oosterbeintum vergelijkbaar met de andere bekende vroeg-middeleeuwse graven van het Noordnederlandse kustgebied, maar vergeleken met bijvoorbeeld Midden-Nederland zijn ze arm.

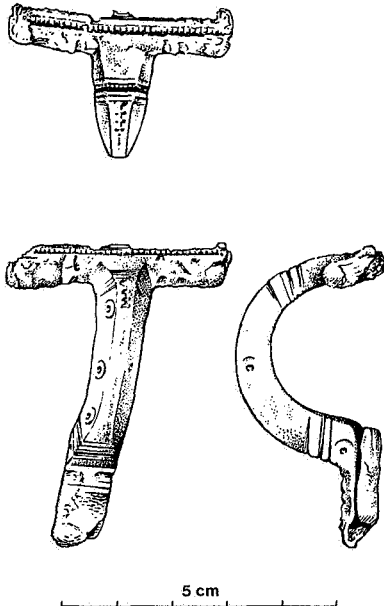
Krematies

Een erg belangrijk resultaat van de opgraving is de sterk toegenomen kennis over het kremen van doden. Weliswaar werden de urnen met krematie ook vroeger reeds gedocumenteerd, maar nu kon voor het eerst in Noord-Nederland aandacht aan andere sporen van het krematieritueel worden geschonken.

In de vroege middeleeuwen werd bij krematie de dode gekleed en, eventueel van extra grafgraven vergezeld, op een brandstapel van hout verbrand. Na de krematie lagen op de brandplaats houtskool, menselijke resten in de vorm van fragmenten verbrand bot en eventueel meeverbrande bijgraven, terwijl de klei onder de plaats door de hitte was gebakken. Na de krematie werden de menselijke resten dikwijls verzameld om apart begraven te worden. Daarbij konden deze resten in een pot worden begraven. Dit wordt een urnbijzetting genoemd. Een andere mogelijkheid was dat de resten zonder urn werden begraven. Van beide handelingen, de krematie en het begraven van verzamelde resten, kan de archeoloog sporen terugvinden, zeker als het oorspronkelijke maaveld waarop de krematies en waarvan af de bijzettingen hebben plaatsgevonden, bewaard is gebleven. Een terp, die immers uit meerdere ophogingen bestaat, biedt kans op conservering van dit oude maaveld, maar in Oosterbeintum heeft de commerciële afgraving het oude maaveld doen verdwijnen.

Afb 11. Uit krematiegraven afkomstig aardewerk. a Een laat-Romeins kommetje; b een Angelsaksische grafurn (5e eeuw); c een Frankisch potje (6e eeuw); d-f lokaal handgevoerd aardewerk (6e/7e eeuw). Urn f heeft een bijna ronde bodem en kan eind 7e- vroeg-8e-eeuws zijn. Schaal 1:4.

Afb 12. De 'Stützarm'-fibula uit een verstoord brandgraf.

Desondanks zijn er van het krematieritueel veel sporen aangetroffen. Zo werd een rechthoekige kuil gevonden van ca. 150x80 cm en nog 43 cm diep. Aan de bovenzijde was de wand van de kuil door grote hitte roodbruin verkleurd. Op dieper nivo bestond de vulling uit bijzonder veel houtskool. Tussen het houtskool lagen fragmenten verbrand menselijk bot en in de noordwesthoek van de kuil stond een potje van Angelsaksisch aardewerk. Dit potje dateert het grondspoor in de 5e eeuw. De kuil was vanaf het hoger gelegen verdwenen maaiveld gegraven en is waarschijnlijk het onderste deel van een kuil onder een brandstapel die is aangelegd om een goede luchttoevoer ten behoeve van de crematie te verkrijgen (afb 10). Blijkbaar is na de crematie het restant van de brandstapel in de kuil gevallen. De inhoud is tijdens de opgraving verzameld en later gezeefd. Behalve resten van een gesmolten snoer kralen werden ook meeverbrande botjes van een klein vogeltje gevonden, dat mogelijk als grafgift is meegegeven. De vulling is nog niet volledig onderzocht, zodat het beantwoorden van de vraag of boven de kuil een of meer lijken zijn verbrand, nog even moet wachten.

Er zijn, samen met de urn uit 1987, 24 bijzettingen van urnen gevonden. Het bleek dat deze urnen, gevuld met verbrand menselijk bot en andere resten van de brandstapel, waren neergelaten in een smalle schacht. Dikwijls werden ook om de urn nog brandstapelresten, vooral resten van houtskool, aangetroffen. In vele gevallen was de urn kapot en onvolledig. Herhaaldelijk werd slechts de bodem aangetroffen. Niet altijd kan een latere verstoring als oorzaak worden aangevoerd.

Als derde type spoor van het krematiegebruik werden in het vlak brandkuilen aangetroffen. Deze bestaan uit een kuiltje gevuld met houtskool, verbrande klei en resten verbrand bot. De inhoud van de kuilen is zo goed mogelijk verzameld en gezeefd. Gehoopt wordt dat nadere bestudering van deze monsters uitsluitsel kan geven over de functie van de kuilen. Behalve sporen van begraving van krematieresten, kunnen het paalgalten of andere resten van brandstapels zijn.

Als laatste spoor van het krematieritueel zijn resten van houtskool, crematie en verbrande klei in de vulling van skeletgraven te noemen. Dit toont aan dat enkele graven door een van de boven beschreven brandsporen zijn gegraven. Er zijn maar weinig bijgiften in de krematiegraven aangetroffen. Naast het gesmolten kralensnoer in de grote kuil, kunnen enkele restanten van ijzer en brons, een meeverbrande bikkel en een onverbrande halve kam worden genoemd. De kam zal na het verzamelen van de krematieresten aan de urn zijn toegevoegd. De twee oudste brandgraven, beide in later tijd verspit, bevatten vondsten uit het eind van de 4e of begin 5e eeuw, te weten een meeverbrand laat-Romeins kommetje (afb 11a) en een zogenaamde 'Stützarm'-fibula (afb 12). De urnen stammen uit de 5e tot de 7e of begin 8e eeuw (afb 11b-f). De datering van deze vondsten maken het aannemelijk dat gedurende de gehele periode waarin het grafveld in gebruik was, doden gekremeerd zijn.

Paardegraf

In het grafveld werd het skelet van een paard gevonden (afb 13). Dit dier had een schofthoogte (dit is de afstand van de top van de schouders tot de grond) van tussen de 135 en 139 cm. Deze hoogte komt overeen met die van een huidige grote pony of klein paard. In de vroege middeleeuwen was dit een paard van behoorlijke afmetingen. Grotere paarden, tot circa 150 cm schofthoogte, kwamen in Europa wel voor, maar waren tamelijk zeldzaam. Het paard werd als hengst herkend aan de grote hoektanden in de bovenkaak. Merries missen deze tand meestal, of ze hebben een heel kleine hoektand. Het dier stierf of werd gedood toen het 6 tot 7 jaar oud was, hetgeen aan de snijtanden en de hoektand van de onderkaak af te lezen is. Het was dus een paard in de kracht van zijn leven. Het kan al wel enige last van stijfheid in de rug gehad hebben, daar hij net als vijf van de honden, aangroeiels had aan enkele wervels uit de rug.

De overgrote meerderheid van de paarden uit vroeg-middeleeuwse grafvelden blijken hengsten te zijn. Oosterbeintum is wat dit betreft dus geen uitzondering. Hoewel de paarden ook aan de goden kunnen zijn geofferd, is het waarschijnlijker dat de begraven hengsten de rijpaarden/strijdrossen van overleden krijgers zijn geweest. De dieren werden gedood bij het overlijden van hun heer om hem ook in een volgend leven te kunnen dienen. Deze verklaring

